

VÁLOGATÁS ENDRE LÁSZLÓ *Karsai László* LEVELESLÁDÁJÁBÓL

I.

Budapest, 1944. április 17.

Endre László a szikár életrajzi adatok szerint 1895. január 1-én Abonyban született, magyar állampolgár, gödöllői illetőségű budapesti lakos volt egészen 1944 végéig. 1945. december 17-én, a Budapesti Népbíróság előtt személyi adatai felvételekor megemlítette azt is, hogy római katolikus vallású, magyar anyanyelvű, németül, angolul, franciául tudó, nő, kétgyermekes családapa, jogi végzettséggel. Tudjuk róla, hogy a Vitézi Rend tagja volt, az ellenforradalmi korszakban előbb Gödöllő főszolgabírája, majd 1938 januárjától Pest vármegye alispánja.

1944-ben – Baky Lászlóval együtt – mint a Sztójay-kormány belügyminisztériumi államtitkára döntő szerepe volt a magyarországi zsidóüldözések megszervezésében. Endre Lászlót hivatalosan 1944. április 11-ével nevezték ki a Jaross Andor vezette BM államtitkárává. Mint minden fontos közhivatalt betöltő személyt, őt is elárasztották 1944 tavaszán-nyarán levelekkel. Volt ezek között egyszerű kérés, kérelem, sokan szerették volna közbenjárását gettóba zárt, majd deportált, zsidónak minősített magyar honfitársaik gyógyszerüzleteinek, üzleteinek, lakásainak megszerzésében. De kapott több olyan levelet is, amelyekben a levélírók ötleteiket, javaslatokat, a zsidókérdéssel kapcsolatos véleményüket is leírták. Most ezekből az általánosabb problémákat is érintő magánlevelekből válogattunk. Az elsőt 1944. április 17-én fogalmazta meg Endre László egyik távoli tisztelője. A második levél már a zsidótörvények gazdasági következményeivel, a társadalomra gyakorolt hatásával is foglalkozik. A harmadik május 31-én íródott és Erdélyből hozott értékes információkat.

Úgy vélem, ezek a dokumentumok önmagukért beszélnek, különösebb magyarázatokra nincs is szükség. Néhány tájékoztató jellegű adatot, gondolatot a jegyzetekben mégis közlök.

A levelek eredeti példánya az Országos Levéltárban, az Endre család iratai között található (OL – P 1434). A levélírók nevét csak kezdőbetűikkel jelöltem, ugyanígy jártam el a levelekben szereplő és esetleg ma is azonosítható személyek nevével, illetve a rájuk utaló helységnevével. A leveleket teljes terjedelemben, betűhíven, a korabeli helyesírási szabályoknak megfelelően tesszük közzé.

Méltóságos Uram!

Mint a zsidókérdés legfőbb közjogi korriffesához, fordulok az alábbi néhány észrevétellel Méltóságodhoz. Csupán a magam feje után talán nem is tenném szavá e kérdést, de tegnap nagyobb társaságban megvitattuk. Tizen-tizenketten lehettünk, részben közpályán élő értelmiségi, részben – mint magam is – a közgazdasági életben működő diplomás ember, tehát mind olyanok, akiknek a jobboldali Magyarország talán meghallgathatja véleményét s ott hangzott el a közös kívánság, hogy megbeszélésünk eredményét közöljem, mint legilletékesebbel, Méltóságoddal, akit személyesen egyikünknek sincs szerencsénk ismerni.

A vita azon a sajnálatos tényen kezdődött, hogy miért fogadta a magyar társadalom annyira ellenszenvezve a már régen várt és lelkiileg már eléggé előkészített megkülönböztető jelet, amit az újabb keletű jogszabályok a zsidókra parancsoltak.¹ Sajátos és sajnos, hogy még azok is, akik a legmesszebbmenően helyeslik a régi vágy megvalósítását: a zsidók teljes kirekesztését a gazdasági és kulturális életből, kelletlenül vették tudomásul a sárga csillagot. Egész meghökentető tapasztalataim vannak e téren. Csak két példát szeretnék felemlíteni. Jóbarátom, a vitézi rend tagja, kérelmelhetetlenül becsületes ember, aki éveken keresztül még zsidó fűszeresnél sem vásárolt (bár egyetemi évei alatt ridegen elítélte a zsidóverést, mondván, hogy nem ez a megoldás), zsidókat még közeli ismerősei közé sem fogadott . . . nos ez az ember, amióta a zsidók sárga csillagot hordanak, a vele egy házban lakó zsidókhoz – akikkel azelőtt köszönő viszonyban sem volt – tüntetőleg odamegy, keztfog velük, esténként bemegy hozzájuk s vigasztalja őket. Felelősségre vontam, miért teszi, azt felelte: „A zsidókat le kell konkurálnunk, a háború után esetleg békésen kényszeríteni kell őket, hogy hagyják el az országot, vagyonukat elvehetjük, de mártírokat nem csinálhatunk belőlük. Hiszen a rabló is, ha kitöltötte büntetését, szegyenjel nélkül járhat embertársai között.” A másik példa megdöbbentőbb, mert azt hiszem sok hasonmása van a magyar társadalomban: kitűnő mérnök, évekig habozott az antiszemitizmus és a

közömbösség között, végül is házassága hatására – ostmarki nőt vett feleségül – komoly antiszemita lett. És most egyszerre nemcsak hogy harcos filozofitává változott egyik napról a másikra, de még feleségét is a zsidópártolás oldalára csábította. Ez a német asszony most tüntetően csillagos ismerősökkel megy végig az utcán . . . De ez csak két példa: sajnos az említett beszélgetésen soktucatjával gyűjtöttük a furcsa megnyilvánulásokat. Egy ügyvédbarátom mesélte, hogy a bírák, állami tisztségviselők, a közhivatalok altisztjei nyilvánosan, szinte tüntetően, mutatják ki együttérzésüket a zsidókkal. Ma a sárga folt a hivatali előszobákban jó beajánlás.

Ezt a kérdést vitattuk. Hol követtük el a hibát, hogy saját társadalmunk, amely eddig kétségtelenül antiszemita volt, április 5.-ike óta tüntet a zsidóbarátsággal. A hozzászólások közt két érdekes elmélet fogalmazódott meg és ezeket szeretném valamennyiünk nevében közölni Méltóságoddal. Az egyik a munkaszolgálatosok kérdése. Tavaly januárban, a téli visszavonuláskor (én is ott voltam, mint hadapródörmmester) sok ezer zsidó volt a vonalban. Mikor a front felbomlott, szinte valamennyi átmehetett volna a bolsevistákhoz, ahová a legtöbbet az érzelmei húztak. Volt, aki ott is maradt fogolynak. De magam láttam százakat és százakat, akik amikor választhattak a könnyű fogságbaesés és a legalább másfélezer kilométeres hazagyaloglás között (40 és 50 fok közt volt a hideg), saját elhatározásukból az utóbbit választották. Nagyon nagy részük elpusztult út közben, de legalább 1000-1200 mégis hazaért. Ezeket a tüzetlátott munkaszolgálatosokat a katonák nem tekintik teljesen idegennek (nem azokra gondolok persze, akik a megszállókkal voltak, viszonylag jó dolguk volt és nem is tehettek mást, mint hogy végül hazajöttek, hanem azokra, akik velünk voltak a kétszázal kezdődő tábori számokon. Ezeknek tagadhatatlanul rabszolgai volt a dolguk . . . és nem értem magam sem, hogy miért jöttek haza). Lehetséges, hogy a magyar társadalom kétségtelen ellenszenvetése a sárga csillaggal, itt gyökerezik. Katona nép vagyunk és akik velünk voltak, még ha kényszerből is, az életveszélyben s legnagyobb részük elpusztult, azt nem akarjuk teljesen kivetni. Ez a katonai szempont. A másik szempontot egy közjogász társunk vetette fel. Néhány évvel ezelőtt azoknak a zsidóknak, akik meg akarták tartani választójogukat, igazolniuk kellett, hogy nem újonnan jöttek. Nem tudom, hánynak sikerült ez, zsidó ismerőseim nincsenek, akik erről felvilágosítást adhattak volna, de valószínűleg nincsenek sokan, hiszen zsidóságunk nagyrésze egy-két nemzedékes bevándorolt. Hanem akik igazolták, tehát akik apai-anyai részről több nemzedék óta itt laknak s vették is a fáradságot, hogy ezt az anyagi előnyt nem je-

lentő jogot (a választójogot) megszerezzék, ami tekintettel a beszerzendő iratok sokaságára, nem is lehetett kis munka, azt a lényegénél fogva közjogi szemléletű magyarság nem hagyhatja méltánylás nélkül. Mármost nagyon kell vigyázni. Ezekből a frontot járt munkaszolgálatosokból és választójoggal rendelkezőkből nem csinálhatunk kivételezetteket, hiszem mégis zsidók. Viszont éppen ellenségeink – akik éppen eleget rágalmaztak már – könnyen hangoztathatják külföldi országokban, hogy lám hol van a magyar katonai lovagiasság? hol a híres magyar jogérzék? Tehát úgy véljük, valamilyen formában ki kellene hangsúlyozni, hogy mi ezekre a szempontokra is gondolunk. Szóval ezeket nem kellene kivételezni, csak a sárga csillag viselése alól mentesíteni (mennyivel rosszabbak ezek, mint a keresztény nő zsidó férje? ezek legalább tettek valamit, legalább egy lépést, hogy megmutassák, miszerint mégiscsak idetartozónak érzik magukat, míg az előbbieket csak fajgyalázást követtek el anyakönyvezetói jóváhagyással s ezért még meg is jutalmazzuk őket). E szempontot – úgy érzem és úgy érezzük valamennyien – tekintetbe kell venni, vagy úgy, hogy ezeket általában mentesíteni a csillagviselés alól, vagy ha kiderülne, hogy ezek túl sokan vannak, úgy a mentességet azoknak megadni, akiknek együttesen állnak fenn ezek az okok, tehát: akinek megvan a választójoga és a jelen háborúban kétszázalassal kezdődött a tábori postaszáma. Ez így alig lehet egy-két tucat ember, talán még annyi sem, viszont mi eleget tettünk mind a katonai, mind a jogászai szempontnak. Úgy véljük a magyar közvélemény előtt igen jó hatású lenne egy ilyenforma rendelkezés.

Meg kell még jegyezniem – nehogy elfogódottnak láttassam – ősrégi magyar nemes családból származom (árpádkori nemesség), apámtól örökölt vitézi címem van, őseim közt háromszáz éven belül egy-két szlovák név kivételével csak magyar nevű van, társaságomnak egyetlen zsidó tagja sincs, aki zsidót mégis ismerek, azt ösztönösen utálok. E kérdésben tehát nem érzem részrehajlónak magamat, csupán a jogvégzett, háborútjárt magyar véleményének akartam kifejezést adni s e véleményt szükségképpen Méltóságodhoz kellett címezni, aki – tudtunkkal – nem csak legfőbb intézője, de elméletileg is egyik legkiválóbb ismerője ennek a tagadhatatlanul szövevényes társadalmi problémának.

És most bocsánatot kérek, hogy hosszasan feltartottam Méltóságod idejét, de valahogyan hozzá kellett szólni ahhoz az aggasztó kérdéshez, hogy miért tüntet a magyar társadalom a sárga csillag ellen. Talán az itt említettek is az okok közt szerepelnek s ez esetben lelkiismereti kötelesség volt szóvá tenni.

Fogadja Méltóságod legtiszteleteljesebb hazafias üdvözlétemet:

Z.M.

II.

Államtitkár Úr!

A pünkösdi ünnepeket N.-án töltöttem és úgy érzem, hogy a másfél nap alatt ott hallottak, minden kicsinységük ellenére fontosak annyira, hogy azokat Államtitkár Úr tudomására hozzam.

A társadalmilag vezető réteg közhangulata, — sajnos — nem ért egyet a kormány intézkedéseivel a zsidók ügyében. Mély megdöbbenést keltett az a hír, hogy onnan is elszállítják az előzőleg gettóba tömörítetteket és amikor nagy szimpátiájuk oka iránt érdeklődtem, a következő magyarázatot kaptam.

Húsz évi elnyomatásuk alatt a zsidók számtalan példáját mutatták magyarságuknak. A románok előtt, kiváltságosabb helyzetüket, nagyon sokszor arra használták fel, hogy egy-egy bajba jutott magyar sorsát egyengessék. Most különösen azért esik rosszul nekik látni a zsidók nehéz helyzetét, mert ugyanakkor, azok, akik kegyetlenkedésüket húsz évig éreztették a magyarokkal, jelenleg, ugyanott, vezető állású, tisztviselők, orvosok és ügyvédek. Tehát az a helyzet, hogy a felszabadulás után azokat ütik, akik segítettek és segítik azt, akinek viszont csak a zsidók jelenlegi helyzete juthatna osztályrészlül.¹ Többek között azzal a konkrét példával is szolgáltak, hogy a román megszállás alatt élt közöttük egy B. nevű zsidó, akit a legfelső körök bizalmi embereként ismertek. Legnagyobb csodálkozásukra azonban B. a mai napig nem hord csillagot, ugyanis a magyar hatóságoktól, mint állami szempontból értékes zsidót könyvelték el. B. különben a zsidóknak az a fajtája, akik miatt egyáltalán antiszemitizmus létezik a világon.

Néhány héttel ezelőtt a német csapatok N.-án keresztül vonultak vissza, egyik generálisukkal az élen. Amikor pedig a német tábornok meghallotta a zsidók teljes kikapcsolásának a módját felháborodva mondta: De uraim, hiszen ez kultúrbotrány! Azt hiszem, mondanom sem kell, hogy ezzel a kijelentéssel mérhetetlen ellen-szenvet keltett az egész német néppel szemben, hiszen mindenki meggyőződése szerint a mai magyar kormány kizárólag német parancsra oldja meg így a zsidókérdést.

Beszélgetésünket másik irányba terelve, magyarságunknak sokkal komolyabb bajára találtam, a románok részéről. Nagybányán 1919 előtt nem volt román püspökség, sőt a görög katolikus istentiszteleteket is magyar nyelven mond-

ták. A megszállás alatt gör. kath. püspökséget létesítettek, természetesen román nyelven, ami a mai napig fennáll. A görög katolikus püspök szívvel-lélekkel román érzelmű és így hívei a román érdekeknek megfelelően biztos, jó kezében vannak. Olyan propagandával dolgozik a magyarok ellen, hogy a bányákban és üzemekben szinte napirenden vannak a villongások. Nem lehetne-e ezt a püspökséget megszüntetni és visszakapcsolni a szatmári püspökséghez — mint volt a megszállás előtt —, ahol magyar papok, magyar érdekekért, magyar nyelven beszél-
nének a hívekhez?

Bocsásson meg Államtitkár Úr, hogy idejében ennyire feltartottam, de a társaság hangulatát látva, úgy gondoltam, mégis kötelességem különösen ezt az utóbbit elmondani.

Budapest, 1944. május 31.

Őszinte híve: B. M.

III.

Büdszentmihály, 1944. V. 17.

Államtitkár Uram!

Kedves Barátom!

Tudva tudom, hogy egyetlen szabad perccel nem rendelkezel, — mégis kénytelen vagyok terhedre lenni, — *közérdekből*, — kérve, hogy leveletemet, — illetőleg bizalmas közléseimet — légy kegyes teljes discretióval kezelni.

Novumot bizonyára nem írok, — mint legfelsőbb fórumnak és factornak bőven lehet már tudomásod azokról a szomorú tényekről, hogy a kitelepített zsidóság ingóságait, hogy kezelik. Talán még helyesebb kifejezés lenne, hogy „kezelik el”.¹ Mende monda, — kósza hír, — rágalomhadjárat soha úgy nem dühöngött, — mint napjainkban. Ezeknek azonban komoly ember nem ülhet fel. Én sem ezeket akarom pertraktálni, — hanem rámutatni arra, milyen helyrehozhatatlan hibák lesznek akkor, — ha a legerélyesebb kézzel le nem török azt a gyalázatosságokat, — amiket mint hallom, — most országszerte elkövetnek. A valóságnak megfelelő értesülesem szerint pld. itt a zsidó lakásokon a pecsétet feltörték, — az egyes lakásokat már leltározás előtt pucérra kirabolták. Közzájon forog, hogy a leltározásokat végző hivatalos közegek, — amit csak értéknek lehet nevezni, — elemeli. Megdöbbenő, — szinte hihetetlennek látszó esetek vannak, melyeknek szereplői között még diplomás ember is van. Az köztudomású, hogy a paraszt a moralt nem ismeri. Sohsem felejttem el, — h.-i gyógyszerész koromban 70-80 holdas gazdák feleségei is szorongatták a nagykendő alatt a lopott holmit, — együtt lévén a csöcseléssel, — mely az üzleteket kifosztotta. A mai állapot, — hatósági asszisztentiával végrehajtott szabad-

rablás, — melynek azonban egy súlyos háttere az, hogy most nem a csöcselék jutván a prédához, — oly súlyos következményekkel járhat, — melyet jelen pillanatban nem is tudhatunk felbecsülni. A helyzet ugyanis az, hogy itt a nyilasok nyíltan szervezkednek. Azt pedig mindenki jól tudja, hogy faluhelyen kik a nyilasok: az „urak” és a közrend legádázabb ellensége, — a söpredék. A törvényes rendelkezések a zsidóvagyon rejtegetők ellen eléggé publikálva van, — de úgy látszik, — ilyen formába ezzel eredményt elérni nem lehet. Egyrészt, — mert szinte elképzelhetetlennek látszik, hogy a tettes, — aki egy községben jelentős szerepet játszik egyébként, — erkölcsileg pellengérré állítsa magát s örök időre meg legyen bélyegezve. A „viisszalopás” gondolatát eo ipso el kell vetni, — mert ha ez tanúk és ellenőrzés kizárásával történik, — csak gazdát cserélne a lopott holmi! Hátra van azután, hogy a tettes a bőrét s esetleg a lopott holmit megmenthesse, — azt elássa, — vagy megsemmisíti s ezzel a nemzeti vagyon megsemmisül. Oly sok ezeknek a szereplője, — s oly sok lenne a hamis, lepézőlt, — alibit igazoló tanú, hogy az itteni viszonyok mellett pld. még a legerélyesebb nyomozástól sem mernék megközelítő eredményt sem remélni.

Bizonyára nagyon sokat foglalkozol ennek a súlyos, és a magyar nevet annyira megszégyenítő állapot megszüntetésével és a méltó retorzió megoldásának problémájával. Nem vagyok hivattott arra, hogy ehhez még a barátság révén is hozzászóljak, — csak annyit bátorkodok megjegyezni, hogy minden kíméletet félretéve a legerélyesebb kézzel kell az ilyen gyázmagyarokkal szemben példát statuálólág eljárni, — mert nagyon félek attól Lacikám, hogy az erélyes igazságszolgáltatás esetleges elmaradásának belpolitikailag szomorú reakciója lesz. Ha nemrég, — fróasztala mellett tragicus hirtelenséggel meghalt főjegyzőnk, — a „kis” Endre László élne (Dr. V. J. volt a neve) községünkben nem volna semmi baj. Sajnos, — bár intact és igyekvő, — jóakarátú ember az utóda, — de gyakorlatlan, — közigazgatási ágban soha nem működő, — egyénileg egyáltalában nem szimpatikus jegyző, — ki képtelen mindezekkel megbirkózni. Sok töprengés után határoztam el magam arra, hogy egy mozaikot küldök, mint legilletékesebb és legmagasabb factornak, — a falusi állapotokról, mert valahogy úgy érzem, — ezzel jó szolgálatot teszek Neked, — és hazámnak is.

Nagyon köszönöm a csomag megérkezéséről megnyugtató kedves soraidat s örülök, hogy azok a betyáros liquidumok és Feleségem küldeménye is, — legmagasabb elismerésedet kiérdemelték. Ha Isten éltet bennünket, — majd megrepetáljuk, ha fogytán lesz. Patikajogra nem pályáztam, — bár jogom lemondásával arra érde-

mesnek minősültem volna, — ha esetleg a még 3 zsidókézen levő debreceni patika jogosítványa megüresedne, — esetleg próbálkozom vele.

Nagy, értékes munkádhoz erőt, kitartást és Isten segítségét kérve és kívánva, — a legőszintébb tisztelettel és igaz baráti szeretettel köszönt:

Dr. H. I.

JEGYZETEK

I. LEVÉL

1. A *Budapesti Közlöny*-ben 1944. március 31-én, pénteken jelent meg Sztójay Döme m. kir. miniszterelnök aláírásával az 1240/1944. Me. rendelet a „zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában”. A rendelet, amely április 5-én lépett hatályba, 1. §-ában előírta minden hatodik életévét betöltött zsidó személy számára, „nemre való tekintet nélkül” házon kívül „felső ruhadarabjának bal mellrészén, jól láthatóan, 10×10 cm átmérőjű szövet-, selyem- vagy bársonyanyagból készült kanarisárga színű hatágú csillagot viselni”.

Itt szeretném megjegyezni, hogy Endre László kapott olyan levelet is, amelyben fölvetették: mivel sok zsidó melléhez szorított táskával és más módokon is eltakarja csillagát, kötelezni kéne őket arra, hogy hátukon is viseljék Dávid király jelét...

II. LEVÉL

1. A *Budapesti Közlöny*-ben 1944. április 16-án, vasárnap jelent meg Sztójay Döme aláírásával az 1600/1944. Me. rendelet „a zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában”. Ez a rendelet egy hosszabb folyamat, a jogfosztó zsidótörvények és rendeletek újabb állomása volt. A zsidótörvényekkel kapcsolatban — úgy vélem — nem lehet elégszer Bibó Istvánt idézni, aki már 1948-ban világosan leszögezte: a zsidótörvények végzetes, pusztító hatást gyakoroltak a magyar társadalomra is:

„Ettől kezdve (vagyis az 1938–39-es zsidótörvényektől kezdve) szokták meg a magyar társadalom széles rétegei azt, hogy nemcsak munkával és vállalkozással lehet egzisztenciát alapítani, hanem úgy is, hogy valaki másnak a már kialakított egzisztenciáját kinézi magának, s aztán az illetőt feljeli, nagyszülőit kikutatja, állásából kidobotja, üzletét kiigényli, őt magát esetleg internáltatja, egzisztenciáját pedig birtokba veszi. Ezek a lehetőségek egyrészt napfényre hozták, másrészt tovább súlyosbították a magyar társadalom erkölcsi nyúlódásának a folyamatát, s e társadalom tekintélyes hányadának mohó kapzsiságáról, képmutató gátlásmentességéről, vagy a legjobb esetben is rideg törtetéséről olyan megdöbbentő képet mutattak, ami nemcsak az érintett zsidók számára jelentett el nem felejtető megrázkódtatást, hanem egyáltalán minden jobb érzésű magyar számára is.” (Bibó I.: *Válogatott tanulmányok*, Bp. 1986. 2. k. 633. l.)

III. LEVÉL

1. Sajnos napjaink újjáéledő népies-urbánus vitájában ezt a tényt sokan hajlamosak elfeledni. 1919-től 1940-ig Erdélyben is, mint a többi, a történelmi Magyarország területétől elcsatolt területen (Felvidék, Bácska, Kárpátalja stb.) a zsidó vallású magyarok és a „fajmagyar” magyarok között szoros egységfront volt — az utódállam nacionalista politikájával szemben. Az erdélyi, felvidéki magyar zsidók vagy zsidó magyarok (vallásuktól függetlenül) magukat magyarnak tartották, vallották. Elpusztításukkal a magyar kultúrát is pótolhatatlan veszteség érte.